

Оксана Барбіл

старший викладач кафедри класичної та румунської філології ДВНЗ
«Ужгородський національний університет»
orcid.org/0000-0002-2016-6804

м.Ужгород, Україна, +38(050)7118438, barbil@ukr.net

Наталія Шена

старший викладач кафедри класичної та румунської філології ДВНЗ
«Ужгородський національний університет»,
orcid.org/000-0002-8198-2469

м.Ужгород, Україна, +38(095)6447375, nataly.21@ukr.net

Орфографічні особливості новолатинської мови

Анотація. В умовах, коли літературна мова ще не оформилась, її роль деякий час виконувала чужа, як це було на Закарпатті в кінці XVIII – першої половини XIX століття «мертва», новолатинська мова. Нею писали свої твори культурні діячі цього періоду Й.Базилевич, В.Довгович, О.Духнович, М.Лучкай та інші. Наша багаторічна робота над перекладом шеститомної латиномовної праці Михайла Лучкая «Historia Carpato-Ruthenorum» дозволяє досить повно представити графічну та орфографічну системи новолатинських писемних пам'яток цього регіону.

Ключові слова: Михайло Лучкай, новолатинська мова, орфографічні особливості.

Abstract. In conditions when literary language hadn't been formalized its role was performed by another language instead, as it happened at Zakarpattia in the XVIII-th - first half of XIX-th century, and it was «the dead» newlatin. The precious work «Historia Carpato-Ruthenorum» was written in these languages by Mykhailo Luchkai. Investigations of linguistic peculiarities of this work are an interesting and less investigated. Observations made on this work particularly under specifics of new Latin monophthongs reproduction give grounds to state that the author leads himself by scientific principles in search of a precise reproduction of a foreign word phonetics. The level of Latin language skills, the knowledge of using the phonetic means, its display by M.Luchkai isn't lower than by any other central European language.

Keywords: Mykhailo Luchkai, newlatin, new Latin monophthongs.

Вступ. Відомо, що в Закарпатті протягом XVIII – XIX ст. роль офіційної мови виконувала новолатинська. Це пояснюється і європейськими традиціями, і тим, що українська літературна мова на той час ще не

оформилась. Латиномовна спадщина культурних діячів Закарпаття є дуже цінною для вивчення історії цього регіону, його культури, релігії тощо.

Актуальність нашого дослідження зумовлена тим, що новолатинська мова, яка суттєво відрізняється від класичної латини на всіх рівнях, залишається малодослідженою.

Мета цієї статті – виявити загальні принципи правопису новолатинської мови.

Завдання дослідження – вказати на ті відступи від правописних норм класичної латини, які зустрічаються в новолатинських текстах.

База даних, методи та методологія проведення дослідження.

Матеріалом дослідження є шеститомна праця «*Historia Carpatho-Ruthenorum*», яку у 1843 році написав латинською мовою закарпатський культурний діяч, греко-католицький священник Михайло Лучкай.

Виклад основного матеріалу дослідження. Оскільки правопис новолатинської мови як окрема навчальна дисципліна в XIX ст. у навчальних закладах ніде не викладався, то, звісна річ, що писарі різних канцелярій нерідко відрізнялися один від одного в написанні тих чи інших орфограм. Більше того, одна і та ж орфограма навіть у одного і того ж писаря час від часу мала різну графічну реалізацію. Деталізованих правил правопису, які були б обов'язковими для всіх латиномовних писарів, як свідчать тексти, у XIX ст. на Закарпатті справді не було. А ті узвичаєння, яких намагалася дотримуватися місцева інтелігенція, справедливіше буде називати загальними принципами, ніж детальним правописним кодексом з усіма його правилами та винятками з них.

Тому тут зупинимось головним чином лише на тих правописних моментах, у яких закарпатські автори тих часів відступали від правописних норм класичної та середньовічної доби. Таких відступів було, звичайно, немало, але найпоширеніші з них можна звести до таких орфографічних питань як :уживання великої літери, написання складних та складноскорочених слів, графічні скорочення та правопис слів іншомовного походження.

Уживання великої літери.

У порівнянні з класичною латиною та з правописом сучасної української мови велика літера в латиномовних текстах XIX ст. вживалася набагато частіше. Головних факторів, які диктували її вживання, було три: а) місце слова в реченні; б) належність до власних назв та в) прагнення писаря передати шанобу до денотата. Розглянемо кожний із факторів окремо.

Головним для всіх правил, яке базувалося на місці слова в реченні, було те, що перше слово речення (тобто після крапки, після знаку питання та після знаку оклику) завжди починалося з великої літери. Наприклад: *Manuel dum Erpātum Munkacsiensem indeptus est. Vir jam post annos quindecim in Capitali Parochia...*[4, с.69] «В той час Емануїл отримав Мукачівський

єпископат. Чоловік уже понад п'ятнадцять років (очолює) головну парафію...»

...Rutheni fuerant? Caeterum nos Rutheni in observandis...[4, с.81] «Чи були русини? Нас, зрештою, можна було побачити...»... ab aliis observari egexissent! Nequa quantae tragoediae excitatae sunt... [IV, с.79] ...» інші їх уникали! О, які ставилися трагедії...».

Іноді цей синтаксичний мотив писарі поширювали й на позицію після двокрапки. Наприклад: Joseph ad Fratres suos inquiebat: Vos cogitastis de me malum, et Deus vertit illum in bonum...[IV, с.85] «Йосиф до братів своїх казав: ви подумали про мене, що я зло, і Бог повернув це на добро...Зрідка велика літера вживана навіть після крапки з комою. Наприклад:...diutissime vixit; Nam Anno 1758 adhuc in vivis legitur. [IV, с.96] “жив дуже довго; Бо з 1758 року і до цього часу значиться серед живих.»

Обов'язковим правилом для всіх було й те, що всі власні назви писалися з великої літери. Зокрема цьому правилу правопису підлягали всі антропоніми, топоніми, теоніми, зооніми, хрононіми, хрематоніми, назви різних організацій, установ, товариств, закладів і підприємств. Це означає, що з великої літери писалися всі власні (хресні) імена: Basilus [4, с.53], Georgius [4, с.61], Joannes [4, с. 67], Maria-Theresia [4, с.78], Petrus [5, с.68], Stephanus [5, с.79], Theodorus [6, с.64], Thomas [4, с.83]. У працях М.Лучкая хресні імена завжди виступають у латинській буквено-звуковій оболонці, тоді як у текстах інших авторів, передусім у документах ділового стилю, у різних офіційних конскрипціях, хресні імена людей здебільшого записуються в українському їх живомовному вигляді. Наприклад: Andrij [3, с.74], Haurilo [3, с.131], Hricz [3, с.116], Jlyko [3, с.143], Koszty [3, с.191], Mikita [3, с.198], Nasztya [3, с.148], Oniszko [4, с.81], Paraszka [3, с.128], Vaszil [3, с. 200], Vaszko [3, с.144], Vekla [4, с.89]. Прізвиська і псевдоніми: Koriatovits [2, с.113], Laborcius [5, с.71], Salanus [6, с.68].

Топоніми, у тому числі назви країн та регіонів, назви населених пунктів та їх частин, гідроніми, ороніми і взагалі власні назви географічних об'єктів. Наприклад: Beregh [4, с.113], Bocskó [4, с.87], Debrecin [3, с.131], Hideg-Patak [3, с.137], Huzth [3, с.141], Kassa [4, с. 85], Keresztur [4, с.110], Körtvélyes [4, с. 69], Krasznobrod [5, с.66], Laborcz [5, с.78], Lauka [6, с.71], Lelesz [3, с.94]. При цьому звертає на себе увагу те, що давні топоніми передаються в латинському їх звучанні (Croatia [2, с.115]), Dalmatia [2, с.94], Germania [2, с. 61], Hungaria [2, с.64], Marmatia [2, с.78], Polonia [6, с.28], Sclavonia [3, с.144], Tibiscum [2, с.115], Transylvania [2, с.64], Vienna [6, 3], тоді як новіші, зокрема назви населених пунктів, відображають кодифікований їх угорськомовний вигляд: (Kereknye [3, с.151], Körösmező [3, с.113], Posony [6, с. 70], Szolyva [6, с.36]... по українськи Коритняни, Ясіня, Братислава, Свалява...).

Окрім *nomina propria*, які і в західно і в східноєвропейській лінгвістичних традиціях завжди кваліфікувалися як безсумнівні власні назви,

закарпатські латиномовні писарі XIX ст., наслідуючи зразки класичної Європи, з великої літери писали ще й слова таких лексико-семантичних груп, як: катойконіми, тобто іменникові і прикметникові назви жителів за місцями їх народження або проживання. Наприклад: *Bilkensis* [2, с.115], *Borsaviensis* [2, с.97], *Hanykócensis* [3, с.144], *Lozajensis* [3, с.117], *Polyanszky* [6, 65]. Іноді з великої літери, за аналогією до власне географічних назв, М.Лучкай пише й топоапелятиви. Наприклад: *Patria* [4, с.93], *Provincia* [3, с.140]. Етніміми, тобто назви людей за їх етнічною приналежністю. Наприклад: *Hungarus* [3, с. 147], *Ruthenus* [3, с.121], *Slavus* [3, с.147], *Turci* [2, с.116], *Türk* [3, с.121].

Як і у класичній латині, з великої літери часто пишуться також прикметники, утворені від топонімів, катойконімів та етнімімів. Наприклад: *Bohemicus* [2, с.91], *Carpathicus* [2, с.146], *Danubianus* [2, с.131], *Germanicus* [2, с. 137], *Italicus* [2, с.144], *Polonicus* [2, с.115].

На принципі шаноби до денотата у писарів XIX ст. базувалося вживання великої літери в таких випадках : а) посади; б) звання; в) титули. Наприклад: *Canonicus* [3, с.118], *Comes* [3, с.48], *Concionator Cathedralis* [3, с.121], *Episcopus* [5, с.110] і т.д. Цим самим латиномовні автори XVIII-XIX ст. наближалися до німецької традиції, за якої з великої літери пишеться всякий іменник.

Як і в сучасних європейських мовах з великої букви часто писалися особові та присвійні займенники, коли треба було передати шанобу до денотата. Так, наприклад, у листі папи Климентія XIV до імператриці Марії – Терезії випадків на таке вживання великої букви кілька десятків. Наприклад, *Filia Nostra, ad Te, Majestas Tua, qui desiderio Tuo, Nobiscum, Nos Tibi Nosque* [5, с.111] та інші. З великої букви пишуться наукові терміни з різних галузей знань. Наприклад, *Coniugatio* [7, с.3], *Consonantes* [7, с.2], *Declinatio* [7, с.46], *Dialectus* [7, 8], *Grammatica* [7,5], *Litera* [7, 2], *Literatura* [7, 7], *Natio*, *Orthographia* [7, с.10], *Paedagogia* [7, с.11], *Saeculum* [7, с.6] і т.п.

Графічні скорочення слів.

Економія письмових матеріалів та зусиль, затрачуваних на записування, у XIX ст. лишалися головними факторами, які диктували скорочення графемного складу слова. В одних слів могли скорочуватися фінальні склади чи навіть усі їхні літери за винятком ініціала (тоді після збереженої частини ставилася крапка). Рідше скорочувалася медіальна частина слова (тоді над пропуском ставилося титло). А іноді, зокрема в назвах місяців року, могли скорочуватися й перші їх морфеми.

Як і в давньописемних мовах, у латиномовних пам'ятках XIX ст. графічному скороченню підлягали здебільшого багатоскладові слова, хоча вирішальну роль при відборі слів, які могли скорочуватися, належала, звичайно, частотності використання їх у текстах. Саме висока частотність уживання таких слів, їх повторюваність забезпечувала їм те, що людина з

гімназійною освітою без якихось труднощів прочитувала тих кілька десятків скорочень, які на ті часи були загальноприйнятими в місцевому латинському письменстві.

Повний список тих слів, що могли скорочуватися, нам невідомий. Принаймні у підручниках та посібниках із латинської мови, що вийшли друком на початку XIX ст., він не наводиться, але спостереження над текстами М.Лучкая дозволяють систематизувати вживані графічні скорочення (і за формальним і за лексико-семантичним принципом) та представити їх у кількох групах.

Повному або частковому скороченню фінальної частини лексеми (за винятком її ініціала) найчастіше підлягали: власні (хресні) імена людей. Наприклад: A.(Alexius) [4, с.110], C. (Cosma) [4, с.131], G. (Gabriel) [4, с.137]. Титули, звання. Наприклад: Archi-Diac. (Archi-Diaconus) [4, 141], Archi-pr. (Archi-presbyterus) [5, с.98], D. (Dominus) [5, с.103], P.P. (Patres) [4, с.119]. Найрізноманітніші епітети перед особовими назвами та назвами організацій: I. (Inclitus) [4, с.114] «славний»; M. (Magnus) [4, с.137] «великий».

Назви календарних понять. Наприклад: A. (Annus) [4, с.118] «рік»; A. Chr. N., (Anni Christi Natus) [4, с.131] народився року Божого...;» Septemb. (September) [5, с.114] «вересень», st.vet. (styli veteris) [5, с.118] «за старим стилем». Назви грошових одиниць. Наприклад: R.flnos (Rhenos florenos) [3, с. 190] «ринських флоринів»; 1200 Rflni (1200 Rheni floreni), Kr. (Kreizer) [3, 118] «крейцар».

Назви різних одиниць виміру. Наприклад: m.(metreta) [3, с.121] «віко», (міра, збіжжя, прибіл.25 кг) ac. [aco] [3, с.164] «цебер». Назви відмінків у парадигмі (N, G, D, A.) [7, с.32] та інших граматичних термінів. Singular. [7, с.32] Plural., [7, с.32], Gerund. [7, с.95], Praeterit. [7, с.105], Indicat. [7, с.90].

Окрім іменників та прикметників, зрідка могли скорочуватися займенники та різні словосполучення: m.pr. (manu propria) [4, с.193] «власноручно»; N.B. (nota bene) [4, с.198] «зверни увагу».

Набір тих слів, які в результаті скорочення приймали вигляд одного тільки першого складу, у семантичному відношенні значно розмаїтіший. Тому тут наводимо тільки найпоширеніші з них у алфавітному порядку. Curr. (currens) [5, с.59] «поточний», Can. (Cantor) [4, с.113] «дяк», Cap., C. (Caput) [5, с.76] «глава», Caus. (Causa) [5, с.119] «справа», flor. (florenus) [4, с.148] «флорин», ord. (ordines) [5, 131] «чини», pag. (pagina) [4, 178].

Трапляються випадки, за яких при скороченні залишаються два або більше складів. Нариклад: Repraes. (Repraesens) [3, с.240] «представлений»; Amplit. (Amplitudo) [3, с.243] «величність».

Досить численну групу серед графічних скорочень становлять ті, у яких елімінувалася медіальна частина. Ось найбільш поширені з-поміж них: A-i 1754 (Anni 1754) [4, с.190] «1754 року», cottus (Comitatus) «комітат», D-ni (Domini) [4, с.198] «Господа», Ss – mam (Sanctissimam) [4, с.201] «найсвятішу» in X- to (in Cristo) [4, с.198] «во Христі».

Випадки скорочення ініціальної частини слова нами виявлено тільки у назвах чотирьох останніх місяців року September, October, November і December. У них скорочувалися перші, тобто числівникові, морфеми septem, octo, novem і decem, літери їх зображення замінювалося відповідними арабськими чи римськими цифрами 7, 8, 9 та 10, після цифри ставився дефіс, а далі вже літерами записувалася фінальна частина назви з потрібним відмінковим закінченням. Наприклад: Mensis 7-bris [4, с.213] «7-го липня», 24-a X-bris 1754 [4, с.218] «24-го грудня» sub finem Mensis X-bris [4, с.221] «у кінці грудня», die st. V. 8-a 8-bris [4, с.191] «за старим стилем 8-го жовтня».

Своєрідному графічному скороченню піддавалися й деякі числівники. Так, при цифровому записуванні днів місяця після числа, яке вказувало на день, обов'язково ставилася крапка. Саме крапка служила сигналізатором переведення відповідного числівника з розряду кількісних до розряду числівників порядкових. Наприклад: 3. Februarius [3, с.180], 6. Augustus [4, с.167].

Дещо частішим способом такої трансформації був той, при якому число місяця записувалося цифрами без крапки, але зразу після останньої цифри слідував дефіс та флексія аблатива – а. Наприклад: A. 1764 5-a Februarii; [4, с.181] «5-го лютого 1764 р.» 13-a cur. apud Cancellaria... [4, с.183] «13-го числа поточного року у канцелярії».

Написання складних та складноскорочених слів.

У порівнянні з орфографічними нормами сучасних літературних мов, наприклад із діючим правописом української мови, написання складних слів, а тим більш правопис аббревіатур, там не були настільки регламентованими, хоч питома вага складних та складноскорочених лексем у новолатинській мові була досить значною.

При написанні складних слів латиномовні автори Закарпаття по суті продовжували правописні традиції класичної латині, а в класичних латиномовних текстах складні (тобто двоосновні нескорочені) слова, як відомо, писалися або разом, або через риску. Питання про правопис складених, тобто багатослівних чи описових найменувань денотатів, у цьому дослідженні не розглядаємо.

Аналіз мовних факторів, узятих із праці М.Лучкая «Historia Carpatho-Ruthenorum», показує, що визначальним у написанні слів (разом чи через дефіс) був ступінь синтаксичної спаяності їх компонентів. Так, складні іменники і складні прикметники, що утворилися на основі сурядних словосполучень (за допомогою інтерфіксів чи без них), здебільшого писалися через дефіс. Наприклад: Caesareo – Regia [3, с.240] «цісарсько-королівський», Maria – Theresia [3, с.248] «Марія Терезія».

Через дефіс писалися так само прикладки та слова з напівфіксами. Наприклад: Archi-Diaconi [3, с.194] «архі-диякони», Archi-Episcopo [3, 244] «архі-єпископові», Archi-Varidiensis [4, с.210] «архі-варадинський», Proto-

Negumeno [3, с.247] «прото-ієгумену». Слова – повтори також писалися через дефіс. Наприклад: quod-quod [3, с.211] «чому».

У правописі складних слів, побудованих на підрядному синтаксичному зв'язку компонентів, такої послідовності не було. Одні з таких композитів писалися через дефіс (наприклад Koszo-Polyanensis [3, с.241] «полянокосівський», Graeco-Catholicus [4, с.73], Carpato-Ruthenus [4, с.98] Historico-Criticus [4, с.124] «історико-критичний», Neo-Canditi [4, с.163] «нові кандидати», Neo-nupta [4, с.187] «наречена», Slavo-Ruthenus [4, с.167] «слов'яно-руський», тоді як інші могли писатися і через дефіс, і окремо наприклад, Graeci-Ritus [4, с.168].

В деяких випадках окремо писалися навіть префікси відтопонімних прикметників. Наприклад: Trans Tibiscanus [1, с.64] «Затисянський». Хоча деякі з таких префіксів могли писатися і через риску. Наприклад: Cis – Tibiscanus [1, с.113] «Притисянський».

Правопис слів іншомовного походження.

Ознайомлення з оригінальними латиномовними текстами, які створили автори у XVIII-XIX століттях на території Угорщини, показує, що правопис слів іншомовного походження суттєво відрізняється від написання традиційних лексем латинської мови. Набір графем, який використовувався у написанні пізніх запозичень, став багатим, бо крім літер класичної латині у нових запозиченнях використовуються літери та літеросполучення інших графічних систем, зокрема угорської та німецької.

Наші спостереження показують, що у написанні слів іншомовного походження тогочасні писарі більше турбувалися не про звуковий образ запозиченого слова, а про відтворення його графічного вигляду в мові-джерелі. Інакше кажучи, при правописі слів іншомовного походження вирішальним для писаря був не принцип транскрибування, а принцип транслітерування іншомовної назви.

У написанні апелятивів та етнонімів писарі намагалися відтворити звучання мови-джерела (под. Лучкаєві написання слів coretum [2, с.29] «корито», ріvница – місц. укр. «пивниця», словацьке ріvница [4, с.47] «підвал», Valachus [1, с.40], Olachus [4, с.41] «волох», Rácъ [4, с.52] «серб», Zbornik [2, с.48] «збірник», а при відтворенні топонімів вони копіювали угорські та німецькі записи назв і вставляли їх у латиномовний текст [8, с.33]. Тому вважаємо, що тут варто говорити не про правопис, а про особливий спосіб відтворення іншомовних топонімів та антропонімів, який використовувався на території тодішньої Угорщини.

Працюючи над перекладом шеститомної праці М.Лучкая «Historia Carpato-Ruthenorum»; ми звернули увагу на те, що автор записував назви населених пунктів Угорщини у їх офіційних угорськомовних варіантах, а не в українському, румунському чи словацькому звучанні. Тому у працях М.Лучкая ми маємо всюди записи ойконімів на зразок Darócz [2, с.221],

Domonya [4, с.41], Gerény [6, с.19], Kereknye [6, с.41], Nady Luczka [6, с.79], Radváncz [6, с.41], Solyva [2, с.177], але майже ніколи не записи типу Dravci, Domaninci, Horjáni, Koritnyáni, Veliki Lucski, Rádvánka, Szvályáva, що для українця є ближчим. Так само М.Лучкай відтворював топоніми стосовно тих населених пунктів, де жили словаки чи румуни. З-поміж усіх топонімів лише назви незаселених об'єктів типу Jávorník [6, с.68], Laz [6, с.42], Polonina [2, с.83], Verchovina [2, с.71] М.Лучкай записував, зберігаючи їх звучання в мові-оригіналі.

До правопису власних імен людей М.Лучкай підійшов по-іншому. Цей підхід, мабуть, пояснюється тим, що за освітою він був священнослужителем. У латиномовних текстах М.Лучкай усі християнські імена послідовно записував на латинський кшталт (пор. Georgius [2, с.114], Ioannes [2, с.119], Nicolaus [2, с.41], тоді як у слов'янських текстах тих же осіб записував по-церковнослов'янськи, як Георгій, Іоанн, Николай...

Висновки. В силу різного роду обставин після VII ст. латинську мову витіснили з розмовного вжитку нові романські мови та інші так звані вульгарні мови Європи. Але латинь не припинила свого існування. У цілому ряді європейських регіонів, у тому числі й на Закарпатті, вона ще довго, майже до XX ст. використовувалась у таких сферах, як освіта, наука, медицина, право, релігія та ін. Пізніше латинь, якою написано багато документів, історичних праць, літературних творів, значною мірою відрізняється від латинської мови класичного періоду на всіх рівнях, у тому числі й правописними нормами. Відхилення стосуються вживання великої літери, написання складних та складноскорочених слів, графічних скорочень та правопису слів іншомовного походження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лучкай М. Історія карпатських русинів (Т 1)./ переклад з лат. Ю.М.Сака. *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*. 1983. Т . 11 . С. 41-181.
2. Лучкай М. Історія карпатських русинів (Т 3). / переклад з лат. Ю.М.Сака. *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*. 1986. Т . 14 . С . 93-259.
3. Лучкай М. Історія карпатських русинів (Т 3; ч . 1)./ переклад з лат. А.М.Ігната та Ю.М.Сака. *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*.1990 . Т . 16 . С . 61-265 .
4. Лучкай М. Історія карпатських русинів (Т. 4 ; ч. 1)./переклад з латинської М.В.Ороса. *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*. 1991. Т. 17 . С . 28-214.

5. Лучкай М. Історія карпатських русинів (Т. 4 ; ч . 2). /переклад з лат. М.В.Ороса. *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*. 1992. Т . 18 . С. 63-153.
6. Лучкай М. Історія карпатських русинів (Т. 6)./переклад з лат. О.В.Барбіл. *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*. 2016. Т .21 . С .41-102.
7. *Grammatica Slavo-Ruthena Michaëlis Lutskey*. Budaë. 1830. 177с.